

Ана Вуковић
Институт друштвених наука
Београд

УДК 316.66-055.2(497.11)"1990/2009"
Оригиналан научни рад
Примљен: 16. 9. 2009. г.

ТЕОРИЈА КУЛТУРНОГ ЗАОСТАЈАЊА И ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У СРБИЈИ*

Резиме

У овом раду биће говора о вези између процеса културног заостајања и друштвеног положаја жена у Србији током деведесетих година. У првом делу, биће говора о теорији модернизације, у склопу које је теорија културног заостајања развијена. Према неким теоретичарима, прелаз из традиционалног у модерно друштво, никада није кратак и потпун, већ представља процес усклађивања претходних вредности система у складу са новим прокламованим модерним друштвеним вредностима. Овај процес, такође, не мора увек довести до одбацивања старих вредности и прихватања нових вредности у потпуности. То је нарочито видљиво када је у питању културни подсистем једног друштва, у коме су друштвена правила, норме и обичаји, настали као резултат процеса дугог трајања, различито (не)отпорни на утицај друштвених промена. Друштвени развој је вишедимензионалан процес, који поред економске димензије мора узети у обзир и остале друштвене подсистеме, културни и политички. Други део рада, обухватиће резултате неких социолошких истраживања о положају жена од 1990. године до данас у Србији. Покушаћемо да укажемо на везу која постоји између процеса модернизације и друштвеног, економског и културног положаја жена на прелазу из традиционалног у модерно друштво. Трећи део рада, обухватиће податке из истраживања о женском покрету, женским групама и организацијама у Србији и Црној Гори, на основу којих ћемо анализирати ставове мушкараца и жена из Србије и Црне Горе о идеалним родним особинама. На основу пројекција мушкараца и жена о важним особинама за идеалног мушкарца и за идеалну жену, може се донекле утврдити какав је однос мушкараца и жена према традиционалним и модерним друштвеним вредностима. У том смислу, разлике у ставовима жена и мушкараца о идеалним родним особинама ће бити објашњене уз помоћ теорије о културном заостајању.

Кључне речи: модернизација, традиционално друштво, друштвене вредности, положај жена, идеалне родне особине.

Концепција „дијахроне модернизације“ и теорија културног заостајања

По марксистичком (лењинистичком) концепту модернизација је процес током ког неразвијенија друштва попримају особине западних друштава првенствено у економији и политици (Антонић 2003). Насупрот

* Текст је рад у оквиру пројекта "Развој српског друштва у савременим светским интегративним процесима: перспективе, алтернативе и импликације" (бр.149020), који се ради на Институту друштвених наука (руководилац др Слободан Вуковић) под покровитељством Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије 2006-2010.

томе, функционалистичка концепција модернизације види модерно друштво као целовито друштвено стање. Кључна подручја савременог друштва – привреда, политика, култура, свакодневни живот – узајамно су повезана у целовити систем. Зато се једно друштво не може успешно модернизовати тако што ће се развијати само један део система.

Функционалистичка представа о модернизацији почива на разликовању традиционалних и модерних друштава. Ово разликовање Парсонс је преузео од Макса Вебера. За Парсонса, као и за Вебера, модерно друштво није само технолошки развијеније од традиционалног, већ су у њему другачији и људски односи, а пре свега су другачије кључне друштвене вредности (види Табелу 1).

Табела 1: Парсонсово виђење два типа друштва

	Традиционално	Модерно
<i>артикулација друштвене структуре</i>	дифузна (помешане улоге, групе и односи)	спецификована (специјализација улога, односа и група)
<i>основа статуса</i>	приписивање (наслеђивање улога, статуса и идентитета)	стицање (лично постигнуће као основа статуса и слободни избор као основа идентитета)
<i>мерило регрутације</i>	партикуларизам (важнији лична оданост и статус од способности)	универзализам (селекција према способностима)
<i>процењивачка жижа</i>	колективизам (важније „од којих је“ него „ко је“)	индивидуализам (лични поступци)
<i>улога осећајности</i>	афективност (постојање уплива емоција на друштвени живот)	неутралност (забрана испољавања емоција, разборитост, непристрасност)

Извор: Sztompka 1993; Антонић 2003.

Пошто модерно друштво чини јединствени систем установа, вредности и технологије, модернизација се може сматрати само као целовити процес развоја свих елемената система. Код функционалиста, који су развијали концепцију модернизације, као што су Смелсер, Ејзенштат и Леви (Smelser, 1959; Eisenstadt 1964; Levy 1966), таква целовита представа модернизације је дошла у први план, а посебно ју је нагласио Вејнер (Weiner 1966). Вејнер је модернизацију одредио као усклађени развој најбитнијих делова друштвеног система – привреде, политике, управе и културе. У појединим периодима нагласак у развоју може бити на једном од ових подручја, али успешна модернизација значи усклађеност и интегрисаност свих елемената система.

О томе је посебно говорио Смелсер (1967/1973), као о „модернизацији на шест поља“: *економском* (примена научних знања у производњи, прелаз од ситне ка тржишној пољопривреди итд.) *политичком* (изградња националне

државе, ефикасне управе итд.), *образовном* (ширење општег образовања, писмености), *религиозном* (секуларизација), *породичном* (потискивање породичних веза и већа специјализација улога) и *стратификационом* (доминација стеченог уместо приписаног статуса). Овим пољима Инкелес (1976) ће додати и седмо поље – *психолошко*. На психолошком пољу модернизацију чини еманципација људи од традиционалних ауторитета, ширење недогматског мишљења, већа отвореност за нова искуства, ширење вере у разум и науку, значајније планирање времена, жеља за друштвеном промоцијом и већа окренутост будућности (Антонић, 2003). Данас у друштвеној науци преовладава оваква представа о целовитости модерног друштва, па онда и модернизације, као процеса његовог настанка (Табела 2).

Табела 2: Штомкино виђење два типа друштва

	Традиционално	Модерно
<i>економија</i>	статична, натурална, пољопривредна, затворена	динамичка, индустријска, отворена, тржишна
<i>стратификација</i>	на основу приписаног статуса, затворена, велике неједнакости, сиромашни као основна класа	на основу тржишног положаја, отворена, смањење неједнакости, доминантна средња класа
<i>политика</i>	слаба и нерационална управа, ауторитаризам/ауто-кратија, децизионизам, ексклузивно грађанство	јака и рационална управа, демократија, владавина права, опште грађанско право
<i>култура</i>	магичка, религиозна, и елитистичка	сцијентистичка, масовна и секуларна
<i>свакодневни живот</i>	повезаност радног и породичног живота, етос заједништва и преживљавања, слаба граница породице и окружујућих заједница	одвојеност радног и породичног живота, етос потрошачког индивидуализма, јака граница према друштвеном окружењу
<i>личност</i>	скептичност према иновацијама, високо вредновање сигурности, као и сложности у мишљењу и делању, поштовање друштвених ауторитета, изузетни значај прошлости	отвореност за нова искуства, толерисање и подстицање различитости у мишљењу, спремност за рационални ризик, етос такмичења, окренутост ка будућности

Извор: Sztompka 1993; Антонић 2003.

Поставља се, међутим, питање шта се догађа, током процеса модернизације, када је на једном друштвеном пољу бржи развој него на другом? Промене у модерним друштвима, наиме, најчешће су у неједнаким размерама и изукрштане, тако да често, у структуралном смислу, имају облик сегменталне „дијакхроније“ (Ранковић 1981:112). У том смислу је могуће говорити о „дија-

хроној модернизацији“ код које долази до заостајања у једном сегменту структуре, феномен који Огбарн дефинише као „културно заостајање“ (Ogburn 1964). „Културно заостајање“, по Огбарну, „дешава се када се један од два дела културе, који су корелативни, више или у већем степену мења него други део, због чега између та два дела настаје недовољна усклађеност (less adjustment) него што је претходно постојала“ (Ogburn, 1964:86; према Ранковић 1981:184).

У раздобљу када постоји културно заостајање, односно „лоша усклађеност“ (maladjustment) делова друштвеног система, настаје извесна нефункционалност система, то јест долази до поремећаја друштвене равнотеже. То врши притисак на закаснили сегмент структуре како би се надокнадио заостатак, а „дијахронија“ претворила у „синхронију“. Овај процес заостајања и усклађивања могао би се, по Огбарну, представити као у Табели 3:

Табела 3: Огбарнов модел заостајања и сустизања

сегмент	1. ступањ	2. ступањ	3. ступањ
А	-----	-----	xxxxxxxxxxxxxxxx
Б	-----	xxxxxxxxxxxxxxxx	xxxxxxxxxxxxxxxx

Извор: Ogburn 1964:206; према Ранковић 1981:185.

Као што се види из табеле, на 1. ступњу постојала је хомогеност и усклађеност корелативних сегмената А и Б, и систем је био у равнотежи. На 2. ступњу сегмент Б се променио, што је довело до неравнотеже и извесне нефункционалности система. То је вршило притисак на сегмент А, што је довело до тога да се на 3. ступњу и он промени. Успостављена је нова хомогеност и усклађеност корелативних сегмената А и Б, и систем се поново налази у равнотежи.

Културно заостајање и положај жена током деведесетих година у Србији

Са правом се сматра да ниво еманципације жена представља један од главних показатеља опште еманципованости друштва. Такође се сматра да снажан друштвени положај жена у једном друштву показује ниво развијености датог друштва. Током деведесетих година у Србији, због економске кризе, санкција и рата, дотадашњи друштвени положај већег дела и жена и мушкараца доведен је у питање. Многи социолози сматрају да је у том периоду дошло до процеса ре-традиционализације родних улога у друштву (Милић 2002). Према Анђелки Милић „процесом ре-традиционализације улога оба пола, започети модернизацијски конфликти на родној основи из претходне социјалистичке фазе само се привремено одлажу, заташкавају, умирују и евентуално премештају на нека друга подручја породичних и не-породичних односа и активности” (Милић 2002:13). Такође, према истој

ауторки, последице промена на плану родних односа („ре-патријархализација представа о улогама полова у породици и друштву“) утицале су на појаву „мачоизма“ код мушкараца која се очитује у порасту насиља и агресивности у породици и друштву, а код жена на повратак традиционалним породичним улогама мајке и домаћице. Анализирајући породицу и породичне односе, социолози су утврдили да су током деведесетих у Србији ојачале традиционалне женске родне улоге и да су жене повратком традиционалистичких образаца кроз „културу жртвеног микро-матријархата“ (Благојевић 1997:85) враћене неколико корака уназад у друштвеном положају. Такође, према истраживањима, жене су током деведесетих најчешће прве губиле економску сигурност (принудни тзв. плаћени одмори, па затим отказ у државним фирмама), чиме је значајно угрожена њихова економска независност и квалитет живота. Приметно је да је тада, у друштвеној структури дошао до изражаја традиционални културни образац по коме је мушкарац хранитељ породице, а тиме и став да је његова запосленост важнија од запослења жене. Овде ваља напоменути, да је једна од вредности социјалистичког система била и пуна запосленост жена, која је сматрана врхунцем женске еманипације у друштву (Брунбауер 2002, Милић 1994). С обзиром на то, могуће је претпоставити да би развој ситуације ишао другим током да криза није настала.

Занимљиво је да је већина жена у социјализму, била помирљива према ситуацији двоструког радног оптерећења (на послу и у породици), што је касније довело до тога да су се губитком економске сигурности почетком деведесетих нешто лакше прилагодиле промени стања (повратак у породицу), што није био случај са мушком популацијом. Такође, сектори у којима је била изразито висока стопа запослености жена били су угрожени (образовање, здравство, текстилна индустрија итд.).

На који начин друштвено-културне вредности утичу на положај жене у традиционално-патријархалном друштву? У традиционалним друштвима, улога жене веома је значајна, јер жена у приватној сфери (породици) има већу слободу да организује свој микрокосмос, и тако утиче на функционисање и задовољење потреба свих чланова породице. У тим друштвима, ангажовање жене ван породице, омеђено је традиционалним нормама и, у већини случајева, делимично или потпуно онемогућено. Према М. Благојевић основни и најважнији проблем који се отвара у анализи друштвених неједнакости између полова (родова) у друштву је садржај те неједнакости. Такође, према истој ауторки, производе се разлике у друштвеном положају то јест „учешће у расподели материјалног богатства, моћи и угледа, нема ни појединачно ни заједно, ни објективно ни субјективно, за жене и за мушкарце подједнак значај“ (Благојевић 1991:89). На основу емпиријског материјала, ауторка је истраживала повезаност других друштвених неједнакости и неједнакости међу половима. Испитиване су неједнакости у: а) индивидуалном положају жена и мушкараца (учешће у расподели материјалног богатства, моћи и

угледа); б) промоцији жена у друштву (доступност виших друштвених положаја на хијерархијској лествици); в) неједнакост материјалног положаја домаћинства жена и мушкараца из узорка као последица брачне хетерогамије; г) разлике у ставовима мушкараца и жена о друштвеним неједнакостима. С обзиром на тему нашег рада, задржаћемо се само на четвртом аспекту, то јест на подацима који се односе на разлике у ставовима мушкараца и жена о неједнакостима, на основу којих Благојевић формулише једну од четири хипотезе. Према тој хипотези, жене су чешће од мушкараца склоне да у својим ставовима о неједнакостима показују фамилијаристичке вредности (као што су солидарност, кооперација, помоћ, једнакост и сл.). Оне такође сматрају, да су од промена у области политике значајније промене у квалитету живота (свакодневици).

На основу неких показатеља, као што су ниво образованости жена, проценат неписмених жена, удео у структури одређених занимања, можемо уочити у каквим су тада друштвеним условима формирано друштвено-културни ставови жена, као и да ли наведени индикатори утичу на заступање традиционалних или модерних друштвених вредности. Наиме, део резултата истраживања крајем осамдесетих година у Југославији, уочено је да је процес индустријализације (као један део процеса модернизације) потпомогао да мушка популација у већини изађе из пољопривредне делатности, а да у мешовитим домаћинствима жена остане главни носилац пољопривредне производње. Тако да, „у транзиционом периоду преласка из пољопривредног у индустријско друштво развој чак доноси повећање разлика у професионалној структури мушкараца и жена” (Благојевић, 1991:95). То је веома значајан податак, с обзиром на то каква је била образовна структура жена старих 15 и више година. У Србији без покрајина, према попису из 1981. године: 27,5% без школске спреме (19,3% неписмених), средње образовање 19,1%, више образовање 2,0% и високообразованих жена било је 2,7% (СЗС: попис 1981, према Благојевић 1991:94). Такође, друштвена промоција жена била је слабија од друштвене промоције мушкараца због деловања системске инхибиције.¹

Нешто каснија социолошка истраживања, из друге временске перспективе (крајем деведесетих) покушала су, такође, да боље разумеју и објасне промене које су у сфери односа полова настале током деведесетих. Тако, на пример, Марина Благојевић у свом тексту „Жене и мушкарци у Србији 1990-2000: уродњавање цене хаоса” анализира везу између рода и транзиције, биланс промена у периоду од 1990-2001, и повезаност родности и промена које су настале у периоду од 1995 до 2001. у Србији. Ауторка, такође, сматра

¹ Системска инхибиција је скуп инхибиторних механизма који делују у различитим друштвеним областима (у породици, на тржишту радне снаге, у образовању, у радним организацијама, масмедијима итд.) уз помоћ којих се жене задржавају на нижим нивоима друштвене структуре, и које ометају или онемогућавају промоцију жена у друштву (Благојевић 1991:97).

да у транзицији не постоји једна „утабана стаза”, универзална матрица трансформације, затим, да је важно уочити разлике које постоје међу земљама у транзицији (Централне, Источне и Југоисточне Европе), и да би Србија с обзиром на период „одложене транзиције” могла нешто да научи или искористи искуства других земаља и унапреди своју позицију.

Као што смо већ навели у овом раду, процес трансформације вредности из једног у друго друштвено стање је нужно дуг процес, процес преиспитивања и стављања на тест старих вредности (у овом случају акценат је на родним вредностима). Промена старих родних улога и вредности, или задржавање неких, а преузимање нових родних улога и вредности и њихова употреба у друштву, зависе и од структуралног фактора (важеће друштвене вредности) и од индивидуалног фактора (вредности појединца). Што је у случају земаља у транзицији, „које су прошле и још увек пролазе кроз веома сложене и међусобно повезане процесе ре-традиционализације и ре-патријархализације јавних дискурса и јавног мњења. У периоду опште нестабилности и неизвесности, потрага за сигурношћу у откривању „правих”, „трајних”, „вечних” вредности је најчешће преведена у низ веома конзервативних ставова, који оправдавају сексизам и искључивање различитих облика „Другости”” (Благојевић 2002:294).

Дакле, економске друштвене промене и заостајање у друштвено-културном развоју неминовно су утицали на положај жена и заостајање у прихватању, или можда боље рећи у примени нових индивидуалних образаца „мушкости” и „женскости”, и родних режима,² који би се разликовали од традиционалних образаца. Наклоњеност жена фамилијаристичко-егалитарним вредностима (као што су солидарност, брига о другима и сл.), на прелазу из традиционалног у модерно друштво, нарочито изражена у периодима кризе, може се сматрати потребом жена да се зарад минималног функционисања система (породице) жртвују лични развој и напредак. С друге стране, може се тумачити као потреба жена да се задрже одређене традиционалне вредности (заједништво, помоћ угроженима) и традиционалне родне улоге (мајка, домаћица), без обзира на то што се кроз напредак помаљају нове вредности и нови друштвено-прихватљиви обрасци понашања. Такође, приметно је да је у периоду од почетка друштвене кризе (почетком деведесетих), до данас, било „сукоба” старих и нових конструката мушкости и женскости (додуше чешће на симболичком него на реалном плану), а и нешто уочљивије у ставовима женске популације. О овоме биће више речи у наредном делу рада.

² М. Благојевић под синтагмом родни режим подразумева релативно структуриране односе између полова, у институционалном и ванинституционалном окружењу, на симболичком нивоу (дискурса) и на реалном нивоу (пракси). Структурација се огледа у различитим родним идентитетима, родним улогама и родним презентацијама (Благојевић 2002:311).

Разлика у представама о идеалним родним особинама

Промене настале током деведесетих година у друштвеној структури утицале су на промене у ставовима жена и мушкараца о индивидуално пожељним родним особинама. Иако не сматрамо да се само на основу ових података може са сигурношћу тврдити да жене чешће него мушкарци желе да прихвате „модерније” обрасце, резултати неких социолошких истраживања ипак показују одређену тенденцију у том смеру.

У том смислу, М. Благојевић сматра да је и на локалном нивоу (регионалном, националном) и на глобалном дошло до „имплозије патријархата“, то јест, да су родни режими промењени јер је дошло до јачања индивидуализације, кризе модела нуклеарне породице, јачања конкуренције на тржишту, и смањивања разлика између родних улога. Она закључује да су „родни режими једно од места (‘sites’) на којима се у ствари одиграва глобализација“, и да је превасходно глобализација културе довела до преплитања и приближавања система вредности из различитих култура, што је смањило разлике између родних режима, посебно међу млађом популацијом (Благојевић 2002:289).

Показатељ нивоа развијености друштва је између осталог и схватање функција и односа између полова (Папић 1997:245). Сматра се да се у темељу сваке структуралне диференцијације налазе родне улоге и њихова подела. „Чињеница да репродукција људског живота почива на двополности/двородности људског бића довољна је да укажемо на то да је свака култура ту чињеницу људске природе на много начина `прерадила` у чињеницу културе” (Папић, 1997: 245). Родна разлика није значајна само да би се организовао однос између жена и мушкараца („природе” и „културе”), већ да би се уредио систем друштвених односа који се заснива на овој разлици.

У том светлу, идеалне мушке и женске родне особине откривају најраспрострањеније ставове, вредности, па и владајуће предрасуде које детерминишу односе у друштву. Кроз слику идеалне жене и идеалног мушкарца, изражава се читав систем вредности који се односи на „поседовање или придавање одређених културних својстава понашања припадника пола (женственост односно мужевност)” (Милић 2001: 131). Ова слика је у вези са полним идентитетом, који се формира још у детињству. То је процес у коме дечаци и девојчице усвајају особине, вредности, понашања примерена њиховим мушким и женским родним улогама у одређеној култури, а које ће им „помоћи” да касније преузму одговарајуће родне улоге (Рот 2003:87 и даље). Тако се у традиционалним друштвима девојчице васпитавају да буду послушне, емотивне, толерантне итд., а дечаци да буду храбри, активни, успешни итд.

Као и свако друго понашање, и „женско” и „мушко” понашање такође се уче, па се мушкарци и жене често понашају према очекивањима која поставља култура у којој одрастају и живе. То понашање се не учи само путем награде и казне, већ и тако што дете индиректно усваја одређену родну

улогу, имитирајући понашања одраслих (Милић 2001: 186). Тако се ствара и полна стереотипизација, као производ потребе да се генерализацијама дође до одређеног броја категорија и својеврсног референтног оквира који се користи у односу према супротном полу. С обзиром да полни стереотипи настају у детињству, касније, спољни услови могу допринети томе да се полни стереотипи утврде, утемеље или можда и промене.

У патријархалном моделу полних стереотипа постоји јасна подела на пожељне мушке (маскулине) и женске (феминине) родне особине. Маскулине особине су, рецимо, физичка снага, самосталност, самопоуздање, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, храброст, рационалност, заштитничко понашање, а феминине особине су емотивност, верност, нежност, лепота, саосећање, романтичност, способност да се воли, брига о деци, брига о другима, пожртвованост итд. Од идеалног мушкарца се очекује да првенствено има маскулине особине, а од идеалне жене феминине.

Патријархални модел идеалних родних особина настао је као резултат поделе родних улога у традиционалним друштвима. У таквој подели јавна сфера је била намењена мушкарцима, а приватна женама. Јавна сфера традиционалних друштава била је бременина насиљем и агресивношћу, а већина послова била је везана за пуко коришћење физичке снаге. Отуда су маскулине особине биле изузетно пожељне, као нешто што обезбеђује опстанак и заштиту породице.

Процес модернизације, међутим, довео је до суштинских промена у сфери рада, као и у јавној сфери. Физичка снага престаје бити основни услов опстанка и напретка породице, а насиља и агресивности је све мање у јавној сфери. Уместо снаге и агресије, значај, као вредности, добијају информисаност и комуникативност. То у најразвијенијим друштвима доводи до уобличавања једног сасвим другог модела идеалних родних особина – тзв. андрогиног модела. То је спој мушких и женских особина који одговара захтевима модерног друштва, модерне сфере рада и модерне јавности. „Андрогиност подразумева спој емоционалног и интелектуалног, храбрости и нежности, правичности и милосрђа у исти мах представља и мост којим се премашује усамљеност која раздваја полове” (Кандидо – Јакшић 2001:15). Реч је о моделу који и од мушкараца и од жена захтева да буду саосећајни, рационални, емоционални, предузимљиви, нежни итд. (Вем 1974).

Прва истраживања представа о идеалним родним особинама код мушкараца и жена, у развијенијим друштвима, показала су повлачење патријархалног и успон андрогиног модела идеалних родних особина (Gilbert et al. 1978). Временом, патријархални модел је био све мање присутан, а андрогини све заступљенији, како код жена, тако и код мушкараца (мада је извесна биолошки условљена родна разлика и даље наставила да егзистира; Weinstein et al. 2009). Тако се може поставити теза да процес културне модер-

низације подразумева и убрзани прелазак са патријархалног на андрогини модел идеалних родних особина.

Каква је, у том погледу, ситуација у нашем друштву? За ову прилику користиће се истраживање из 2001. године (у коме је учествовала и ауторка овог рада), у коме су испитивани и ставови опште популације о идеалним родним особинама мушкараца и жена. Реч је о истраживању „Женски покрет, женске групе и организације крајем миленијума у Србији и Црној Гори”, које је спроведено од стране истраживачке екипе са Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду, у координацији професорке Анђелке Милић. Анкетирани су жене и мушкарци из 23 места у Србији и Црној Гори. Истраживањем је обухваћено 1 423 испитаника. Коришћен је квотни узорак, по месту и полу и анкетни метод за прикупљање података. Испитивано је 25 идеалних родних особина, које су подељене у четири групе: 1. Спољашње особине: физичка снага и лепота; 2. Емотивност и вођење бриге: нежност, романтичност, верност, емотивност, саосећање, брига о деци, брига о другима, способност да се воли; 3. Делатне особине: успешност, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, самопоуздање, самосталност, рационалност; 4. „понашајне” особине: пасивност, покорност, пожртвованост, агресивност, сексуално искуство, храброст, заштитничко понашање, комуникативност. Испитаници су замољени да оценом од 1 (апсолутно непожељна особина) до 5 (апсолутно пожељна особина) оцене колико свака од 25 наведених особина одговара њиховом схватању идеалног мушкарца односно идеалне жене. Мерење је извршено тако што смо сабрали оцене 4 и 5 и добили табелу социјално пожељних особина код мушкараца и жена за оба пола.

Према процени мушкараца првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: самопоуздање (95,4 посто), активност (94,4), храброст (93,4), комуникативност (92,4), брига о деци (92,2). Мушко виђење пет пожељних особина идеалне жене обухватало је: самопоуздање (94,6), успешност (93,2), активност (93,2), бригу о деци (92,4) и самосталност (91,2). По процени жена, првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: брига о деци (97,8), способност да се воли (92,3), нежност (89,3), верност (88,6), комуникативност (86,9). Идеалну жену, по самим женама, требало би да краси: брига о деци (96,6), способност да се воли (94,8), самопоуздање (94,4), комуникативност (93,6) и самосталност (91,6).

На први поглед, андрогини модел идеалних родних особина био је присутан и у налазима овог истраживања. Мушкарци су и од жена и од мушкараца очекивали да буду активни, самопоуздани и да брину о деци, а жене су код оба пола цениле комуникативност, а код свог самосталност. Ипак, већ на нивоу првих пет ранжираних пожељних особина може се уочити и важна разлика код мушкараца и жена, која постоји у нашем друштву, у схватању идеалних родних особина. Мушкарци, наиме, најпре далеко више

цене активност мушкараца, као типичну маскулину особину, него што је случај код жена. Док 94,4 посто мушкараца активност види као пожељну особину идеалног мушкарца, то жене раде у свега 73,9 посто случајева. Са друге стране жене код идеалног мушкарца, више вреднују као пожељне тзв. феминине особине, пре свега способност да се воли, нежност и верност. Код мушкараца, међутим, способност да се воли је мање важна идеална особина за мушкарце (88,1) од способности да се руководи (90,2) и способности да се преузме ризик (90,6), а верност и нежност су тек на 17. и 18. месту пожељних особина (са свега 68,3 и 67,4 процената највиших оцена).

Такође, ово истраживање је показало да српски и црногорски мушкарци и даље изузетно цене физичку снагу, као идеалну мушку особину, док жене ту особину не вреднују превише, и стављају је далеко испод мушке лепоте, као пожељне особине. Чак 81,9 посто мушкараца, у овом истраживању, оцењује физичку снагу као важну особину за мушкарца, док то чини свега 18,2 посто жена! Ово истраживање је показало да мушкарци у Србији и Црној Гори чак и од жена очекују да поседују физичку снагу (80,5 посто), док то жене саме од себе очекују у далеко мањем степену (30,5 посто). Очигледно, мушкарци се и даље држе традиционалног очекивања да и жена мора обављати физички тешке послове и зато треба да буде снажна и издржљива. Насупрот томе, лепота је за 65,8 посто жена веома пожељна особина за мушкарца, док сами мушкарци сматрају да је та особина за мушкарца важна у свега 29,5 посто случајева.

Ова разлика у схватању значаја физичке снаге код мушкараца и жена у нашем друштву показује колика је још увек снага патријархалног модела код наших мушкараца. У патријархалној култури, наиме, као што смо већ рекли, изузетно је заступљено схватање да мушкарац треба да буде физички јак и снажан. У традиционалном друштву мушкарац једноставно мора да обавља тешке физичке послове, због чега је потребно да буде јаке конституције. Насупрот томе, лепота је била резервисана пре свега за жену, док се од мушкарца она није очекивала. Систем вредности се, међутим, у модерном друштву променио. Физичка снага више није толико неопходна за елементарно преживљавање, док се критеријум лепоте, као пожељне особине, у многоме проширио и на мушкарце. У случају овог истраживања видимо како су ту чињеницу жене у Србији и Црној Гори одлично разумеле, док мушкарци и даље задржавају старе, патријархалне родне стереотипе.

Слична разлика у схватању идеалних родних особина постоји и када су у питању особине као што су храброст, способност за руковођење или заштитничко понашање. Тако је способност за руковођење за наше мушкарце много важнија особина идеалног мушкарца (90,2), него што то оцењују наше жене (69,1). Слично је и код особине која је описана као „способност да се преузме ризик”, коју, за идеалног мушкарца, као неопходну истиче 90,6 посто мушкараца и свега 57,5 посто жена. Ова разлика је такође последица задржа-

вања патријархалног модела код српских и црногорских мушкараца. У традиционалном друштву, наиме, мушкарци су ти који су руководили неком групом људи или решавали питања од значаја за заједницу, баш као што су традиционално руководили и организовали послове од важности за породицу. Руководећа места увек захтевају борбеност, хладнокрвност, агресивност, па и спремност на ризик. Стога су такве особине биле резревисане првенствено за мушкарце. Жена је могла да „руководи” само женским пословима, у којима ризик практично да није постојао, па се од жена, у патријархалним друштвима, очекивало да „воле” стабилност и сигурност, а да избегавају сваку врсту ризика. Ово истраживање одлично рефлектује задржавање таквог начина размишљања код мушкараца у Србији и Црној Гори.

И храброст као особину идеалног мушкараца такође су сами мушкарци у овом истраживању стављали на највише место (93,4). Они су је чак очекивали и од жена (90,6 посто). Насупрот томе, жене су је, као идеалну особину за мушки пол, стављале на дно лествице (63,4), мада су је цениле кад је реч о пожељним женским особинама (80,0). И ово се једнако може објаснити задржавањем патријархалног модела код наших мушкараца. Традиционална култура је, наиме, војничко-ратничка, и у њој је храброст веома цењена особина. Зато се код мушкараца пре свега ценила храброст показана у рату, у одбрани најближих и земље. У модерном, индустријско-комерцијалном друштву, међутим, тако схваћеном концепту („мушке”) храбрости не придаје се особито велики значај. У модерним друштвима, за постизање високог положаја или моћи у друштву, много су пожељније особине, рецимо, социјална интелигенција или добра информисаност. Због тога жене у САД, како показују најновија истраживања, код мушкараца далеко више цене способност да се воли (скор 4,81), па и постојање смисла за хумор (4,48), него храброст (3,91) (Weinstein et al. 2009).

Заштитничко понашање се, такође, у истраживању пожељних родних особина у Србији и Црној Гори, показало као изузетно важна особина за мушкарце. Ово је случај и када је реч о њима самима (87,9), али и када је реч о женама (83,7). Насупрот томе, жене у Србији и Црној Гори заштитничко понашање далеко мање виде као важну особину мушкараца (40,6), али и жена (53,2). И ова разлика се да објаснити диспаратним моделима пожељних родних особина. Заштитничко понашање је, наиме, потпуно у складу са традиционалним схватањем родних улога, где је мушкарчева одбрана и заштита жене и деце кључна за преживљавање породице. Мушкарац је своју породицу штитио првенствено физички, а жена социјално. У модерном друштву, међутим, послове заштите обављају друштвене службе: физичку заштиту полиција и обезбеђење, социјалну разне социјалне службе. Отуда, заштитничко понашање је данас више одлика патерналистичког менталитета него функционалног и рационалног понашања.

Сличне разлике добијене су и у погледу осећајности, као пожељних образаца понашања. Тако је, рецимо, романтичност особина идеалног мушкарца коју сами мушкарци веома мало цене (свега 53,4 посто). Треба рећи да чак и код жена мушкарци не воле претерано ову особину (67,5). Насупрот томе, жене у чак 79,0 посто ову особину сматрају пожељном код идеалног мушкарца, а у 74,0 посто и код идеалне жене. Романтичност као особину идеалног мушкарца или жене треба поредити са рационалношћу, као пожељном особином. Тако наши мушкарци и од мушкараца и од жена очекују да буду далеко више рационални него романтични. У 80,7 посто случајева мушкарци су рационалности дали високе оцене, када је у питању идеалан мушкарац, што је далеко више од 53,4 посто, колико њих цени романтичност. Рационалност је код мушкарца цењена и у 81,8 посто случајева када су у питању жене (опет више него романтичност, која је заступљена са 67,5 посто). Жене би, међутим, код мушкарца више волеле романтичност (79,0 посто) него рационалност (74,2 посто), мада код сопственог рода више цене рационалност (80,3) него романтичност (74,0).

И нежност као мушка особина високо је рангирана код жена (89,3 посто), док је код мушкараца она на 18. месту (67,4 посто). Насупрот томе, нежност се као женска особина и код мушкараца и код жена слично цени (мушкарци 84,6 посто, жене 89,4 посто). И емотивност жене више цене него мушкарци. За мушкарце, емотивност је цењена особина код мушкарца у 60,6 посто случајева, а код жена у 73,8 посто, док је код жена емотивност цењена код мушкараца у 82,9 посто случајева, а код жена у 79,3 посто. И ставови полова о саосећању као особини су такође различити. Жене мисле да саосећање треба да буде једнако заступљено и код мушкараца и код жена (79,7 и 78,4), а мушкарци да је саосећање особина пожељнија за женски (74,3), него за мушки пол (61,9). И ово разликовање резултат је традиционалне слике пожељних родних особина, која жену првенствено види у приватној сфери. По патријархалном моделу, тек у сфери приватности саосећање, као део бриге о потребама свих чланова породице, постаје суштински важна карактеристика. За мушкарце је, међутим, резервисана јавна сфера, у којој нема саосећања, већ преовлађују оштра такмичења и беспопштедна конкуренција.

Уопште, традиционална подела родних улога по принципу рационални мушкарац – емотивна жена, последица је различите заступљености у патријархалним друштвима мушкараца и жена у јавној и приватној сфери. Док је јавна сфера, у којој су мушкарци били већином учесници, област у којој се не комуницира путем емоција, са друге стране, у приватној сфери, емоције су биле пожељне у свим облицима односа. Ове родне разлике неговане су још од детињства, тако да се девојчицама није бранило да слободно испољавају емоције, док су се дечаци у том погледу рестриктивније и строжије васпитавали. Емоционалност мушкарца била је прихватљива само

у породици, али и ту до одређене границе (пошто би интензивно показивање осећања довело до губитка ауторитета традиционалног мушкарца). Са друге стране, пошто је примат у доношењу одлука, како у породици тако и шире у друштву, припадао мушкарцима, то је рационалност код одлучивања и понашања такође везана за идеалне родне особине мушкараца. Ове стереотипе су мушкарци у Србији и Црној Гори, како је показало ово истраживање, и даље задржали, док су жене испољиле далеко већу меру еманципације и прихватања андрогиног модела пожељних родних особина.

Коначно, значајне разлике у оцењивању важности појавиле су се и и када је реч о верности, као пожељној родној особини. Њу жене стављају на високо, 4. место међу пожељним особинама мушкарца, са 88,6 посто високих оцена, док је мушкарци стављају на 17. место пожељних мушких особина, са 68,3 посто високих оцена. Женску верност, међутим, мушкарци много више цене, дајући јој високе оцене у 82,8 посто случајева, слично као и саме жене (80,6 посто). Истражујући ставове адолесцената Маја Кандидо-Јакшић је дошла до сличних закључка када је реч о стереотипним ставовима мушкарца о значају женске верности (Кандидо – Јакшић, 1995:153). Ауторка такав став повезује са традиционалним схватањем брака по коме је он ретко био израз љубави, већ породична и друштвена обавеза из економских разлога и због добијања потомства. По њој, инсистирање на женској верности и стварање осећаја грешности је, кроз историју, био начин да се сузбије сексуалност жене и да се жене држе у покорности.

И доиста, верност је особина која је, у традиционалном систему вредности, била повезивана првенствено са женским полом. Жене су васпитаване да је верност најузвишенија женска особина. Целокупан однос мушкарца према жени и њен положај зависили су од њене верности. Стога је у традиционално-патријархалној култури постојао двоструки морал: један за жене, други за мушкарце. Код жена је подстицана верност као показатељ њиховог морала, а неверност је најоштрије осуђивана. Жена је усмеравана на однос са само једним мушкарцем, и то искључиво у званичном браку. Насупрот томе, мушкарцима је толерисан већи број жена, истовремено или у низу, при чему је тај број показивао њихову моћ и мушкост. У модерном систему вредности, међутим, напушта се идеја да је верност особина првенствено резервисана за женски пол, већ се од партнера очекује реципроцитет, тако да се сматра да и мушкарци, као и жене, у једнакој мери треба да буду верни. Ово модерно схватање жене у Србији и Црној Гори далеко више прихватају него мушкарци, који се и даље држе старог, патријархално-маскулиног модела пожељних родних особина.

Све у свему, ово истраживање је јасно показало да се наше друштво и даље налази на прелазу од патријархалног ка модерном типу заједнице. Стари полни стереотипи још увек су присутни, али и андрогини модел родних особина све више се шири. Утврђено је, несумњиво, да је код мушкараца

знатно више заступљен патријархални модел идеалних родних особина, а код жена андрогини. Андрогиност се показује као важан фактор у трансформацији традиционалне патријархалне породице у модерну, у којој не постоји доминација и агресија, већ пријатељство и поверење. Међутим, патријархална подела родних улога и даље преовлађује код мушкараца, док жене теже андрогином моделу, у коме се динамички комбинују „мушке” и „женске” пожељне особине. Жене у Србији и Црној Гори преузеле су све оне важне „мушке” особине од значаја за јавну сферу, задржавајући важне „женске” особине, од значаја за приватну сферу. Већина мушкараца, међутим, и даље се идентификује са традиционалним, „супериорним”, мушким улогама и типично патријархалним моделом понашања, који подразумева дистинкцију и дистанцу пожељних маскулиних и фемининих родних особина, тако да мушкарцима припада доминација у јавној сфери, док је за жене резервисана првенствено сфера приватности.

Културно заостајање и структура моћи

Очигледно је да, посматрано из угла родних очекивања, постоји значајна разлика између два елемента културног система нашег друштва. Један сегмент система – по својим културним карактеристикама, односно по прихватању и заступању модерног система вредности – развијенији је, док је други слабије развијен, односно, и даље задржава део културних карактеристика старог (традиционалног) система вредности. Ако се послужимо Огбарновим моделом културног заостајања, можемо рећи да се културни систем родних очекивања у нашем друштву налази у стадијуму 2. (табела 3). Наиме, дошло је до позитивне промене, у склопу процеса модернизације, корелативног Б, али је сегмент А остао непромењен, односно остао је исти као и на ступњу 1. То доводи до извесне неравнотеже, до појаве напетости, па и конфликта, између сегмената А и Б, што су све показатељи нефункционалности система. У овом, конкретном случају, та нефункционалност се може видети кроз кризу породице и поделе родних улога у савременом српском друштву. То ће све вршити притисак на сегмент А, како би се и он променио и тако поново успоставила усклађеност корелативних сегмената А и Б, и систем вратио у равнотежу.

Зашто је дошло до заостајања сегмента А, према Огбарновом моделу културног заостајања? Одговор на ово питање лежи у позицији сегмената у структури моћи. Актери који попуњавају привилегована места у структури моћи неког система теже прихватају промене тог система због којих они губе привилеговане аспекте свог положаја. Насупрот томе, актери у систему који су били негативни привилеговани, брже прихватају оне његове промене којима се легитимишу нови односи унутар система. То се првенствено огледа у инерцији система вредности код некада привилегованог сегмента стру-

ктуре, и брзог прихватања новог система вредности код некада подређеног елемента структуре.

Нема никакве сумње да су родне улоге у патријархалном моделу друштва биле распоређене тако да су непрестано перпетуирале структурално произведену потчињеност жена. „Принцип инфериорности и искључења жене”, писао је о томе Бурдије, „који митолошко-обредни систем (традиционалног друштва – А. В.) потврђује и проширује тако да од њега прави принцип поделе свих светова, није ништа друго до фундаментална дисиметрија између субјекта и објекта, делатника и средства, која се успоставља између мушкарца и жене на терену симболичких размена, однос производње и репродукције, чији је централни диспозитив брачно тржиште, а које су темељ сваког друштвеног поретка” (Бурдије 2001:61). Отуда је дискриминација жена био онај кључни појам који је означавао специфичан положај жена у патријархалном друштву. Као што је то за српско друштво објаснила Марина Благојевић, „живавост” дискриминације у патријархалном систему произилазила је из тога што је дискриминација жена као таква била функционална, тј. имала је двоструку улогу у репродукцији друштвеног система: економску, која се састојала у економској експлоатацији жена (недовољно плаћени рад на тржишту, неплаћени домаћи рад, жене као резервоар радне снаге итд.), и политичку функцију (потиснутост жена из сфере јавности у чисто приватну сферу) (Благојевић 2002:481).

Промена у друштвеној структури, до које је дошло у процесу модернизације, пореметила је такав однос снага у друштву. Економска и политичка модернизација, као и модернизација образовања, које су постепено доводиле до све већег укључивања жена у сферу рада и јавности, нарушиле су традиционалне односе моћи између полова. Жена је, у све више аспеката, престала да буде „пасивно лице“, „објект“, „пратилац“ и „тихи помоћник“ јединог, системски привилегованог, агенса друштвених догађања (тј. мушкарца), постајући и сама агенсом збивања и промена. Свесна нових околности и нових функционалних очекивања, жена је, у нашем, транзиционом типу друштва, брже вредносно признала и прихватила значај ове промене. Она је далеко брже од мушкарца усвојила нов, модернији систем вредности, који почива на индивидуализму, равноправности, реципроцитету, самосталности и постигнућу.

Насупрот њој, мушкарац је, као какав „свргнути краљ“, наставио да ментално живи у старом поретку ствари, замишљајући да је дубока модернизацијска промена поштедела односе који постоје у сфери патријархалне приватности. Он који је у јавној сфери и у сфери рада у много чему изгубио оно привилеговано место које је раније имао, по инерцији ствари је веровао да се могу сачувати и стари односи доминације и субмисивности који постоје у сфери партнерства и породице. Док се слика родних очекивања код жене променила, мушкарац је задржао старе, стереотипне, традиционалистичке погледе на „идеалног мушкарца“ и „идеалну жену“. Ти погледи су део једног система

вредности који се у нашем друштву очувао све до деведесетих година двадесетог века и који је управо у тој деценији произвео највећа зла и разарања.

Баш зато што су деведесете године, на просторима бивше Југославије, биле у много чему потпуно остварење „мушког, патријархалног принципа“ – ратништво, освајање, присвајање, агресивни патернализам, искључивост, непријатељство према свему што се директно не контролише итд, и баш зато што су деведесете јасно показале сву погубност и злоћудност одржавања патријархалног модела у једном другачијем, промењеном, модерном свету, има наде за очекивање да ће се и код нас, у свим сегментима друштвеног система, коначно напустити традиционалистичка концепција „мушкости“ и „женскости“. Тек са потпуном модернизацијом у том сегменту културног система, наше друштво ће истински моћи да стане у ред модерних, европских друштава.

Литература

- Антонић, С. (2003): „Модернизација”, у: *Критички појмовник цивилног друштва*, ур. Ђорђе Вукадиновић, стр. 233-272. Београд: Група 484.
- Вем L. S. (1974) *The measurement of psychological androgyny*. J. Consult. Clin. Psychol. 42:155-62.
- Благојевић, М. (1991) „Друштвене неједнакости и пол“, у: Поповић, М. (ур.) *Србија крајем осамдесетих. Социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. (1997) *Родитељство и фертилитет*. Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. (2002) *Матирање мизогиније у Србији: дискурси и пракса*. Београд: Изд. Ажин.
- Болчић, С., Милић, А. (2002) „Србија на крају миленијума: какво је то друштво?“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: ИСИ ФФ.
- Brunnbauer, U. (2002) „From Equality without Democracy to Democracy without equality? Women in Transition in Southeast Europe“ у: Јовановић, Наумовић (ед.) *Gender relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Београд-Graz: Удружење за друштвену историју.
- Бурдије, П. (2001) *Владавина мушкараца*. Подгорица: Библиотека фемина.
- Eisenstadt, S. N. (1964) „Modernization and Conditions of Sustained Growth“, *World Politics* 16 (July), pp. 576-594.
- Gilbert, L. A., C. J. Deutsch and R. F. Strahan (1978): „Feminine and Masculine Dimensions of the Typical, Desirable, and Ideal Woman and Man“, *Sex Roles, Vol. 4, No. 5, pp. 767-778*. <http://www.springerlink.com/content/p885106967214065/fulltext.pdf>
- Истраживање (2001) „Женски покрет, женске групе и организације у Србији и Црној Гори“, Београд: ИСИ ФФ (радни подаци).
- Кандидо – Јакшић, М. (1995) „Идеалан мушкарац и идеална жена: полне улоге, полне особине и стереотипна патријархална схватања“. *Социологија XXXVII*, бр. 2, стр. 149-173.
- Кандидо – Јакшић, М (2001) *Полност и политика*. Београд: Библиотека Круг.

- Levy, Marion Jr. (1966) *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Мил, Џон Стјуарт (1995) *Расправе о једнакости полова*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Милић, А. (1994) *Жене, политика, породица*. Београд: Институт за политичке студије.
- Милић, А. (2001) *Социологија породице*. Београд: Чигоја.
- Милић, А. (2002) *Женски покрет на раскрсћу миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања.
- Ogburn, W. F. (1964) *On Culture and Social Change*. Otis Dudley Duncan, ed. Chicago: Phoenix Books; University of Chicago Press.
- Папић, Ж. (1997) *Полност и култура*. Београд: Библиотека XX век.
- Ранковић, М. (1981) „Социолошке теорије о друштвеној промени и историјском развоју“, у: М. Поповић и М. Ранковић *Теорије и проблеми друштвеног развоја*. Београд: БИГЗ.
- Рот, Н. (2003) *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Smelser, N. (1959) *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Rotledge & Kegan Paul.
- Smelser, N. (1966) *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago: Aldine Co.
- Smelser, N. (197): "Processes of social change", in: N. J. Smelser (ed.), *Sociology: An Introduction*, pp. 709-62. New York: Wiley.
- Sztompka, P. (1993) *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Weiner, M. (1966) *Modernization*. New York and London: Basic Books.
- Weinstein L. et al. (2009) "The ideal man and woman according to university students". *College Student Journal*. 25 Jul, 2009.
http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_1_43/ai_n31438319/

Ana Vuković

The Theory of Cultural Lag and Social Position of Women in Serbia

Summary

In this paper I will discuss relation between the process of cultural lag and social position of women in Serbia during the 1990. The first part of paper will consider theory of modernization, which includes the development of cultural lag theory. According to some theorists, the transition from traditional to modern society has never been short and complete, but it is a process of harmonizing the previous values of the system in accordance with the new proclaimed modern social values. This process also does not always lead to the rejection of old values and acceptance of new ones fully. This is particularly visible when it comes to the cultural subsystem of a society in which social rules, norms and customs arise as a result of a process of long duration, differ in (un)resistance to the impact of social change. Social development is a multidimensional process; in addition to the economic dimension it must take into account other social subsystems, cultural and political. The second part of the paper will include results of some sociological research of the position of women since 1990 till nowadays in Serbia. We will try to point out the connection between the process of modernization and social, economic and cultural position of women in the transition from traditional to modern society. The third part will include data from research women's movement, women's groups and organizations in Serbia and Montenegro. The data will be used to analyze the attitudes of men and women about the ideal gender characteristics. Based on the projections of men and women concerning important characteristics of ideal man and ideal women, we can somewhat determine what

are the attitudes of both genders towards traditional and modern social values. In this sense, the differences in the attitudes of men and women about ideal gender characteristics will be explained using the theory of cultural lag.

Key Words: Modernization, Traditional Society, Social Values, Position of Women, Ideal Gender Characteristics